

Ապագա Հանդես

APAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային և հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

Ծախեն Սարգսյան

ISSN 1682-5438

Համար 66, սեպտեմբեր , 2016 թ.

No. 66, September 2016

ԱՊԱԳԱ No. Համար 66 (81) 2016 APAGA

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես
An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր
License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

Էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian, PhD.

*Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան
POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran*

WEB: www.apagaonline.com and www.apagamonthly.4t.com
E-mail: apaga98@hotmail.com ISSN 1682-5438

Քովանդակություն

Հայերեն Թեհրանահայ թատրոնը

Անգլերեն Ան ու սարսափի իշխանություն- Քաղաքականություն
և ջարդերը Կ. Պոլսում

Պարսկերեն Հին Հայկական բանահյուսություն/ Միալք բլուրը

CONTENTS

Armenian Armenian theater in Tehran

English A REIGN OF TERROR- Politics and Massacre in Constantinople

Persian Ancient Armenian Folklore / Sialk hill

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: \$ 20 per year

Գինը 5000 ռիալ

Թեհրանահայ թատրոնը

Դր. Էդ. Բաղդասարյան

Հայ թատրոնը Թեհրանում սկզբնավորվել է 1878 թվականին: Մի խումբ երիտասարդներ առաջին անգամ ոմն՝ Մանաս Ապերի բնակարանում կազմակերպում են «Ուստա Պետրոս» եւ «Երկու քաղցածներ» թատերական ներկայացումները, ապա փոխադրվելով Հովսեփ Թադեոսյանի բնակարանը, բեմադրում են «Շուշանիկ» պիեսը¹:

1880 թ. Դարվազե Ղազվինի ղարոցում կառուցվում է բեմահարթակ²: 1881 թ. հիմնվում է Թեհրանի «Հայ թատերասիրած ընկերությունը», որի նպատակն էր նպաստել թատերական գործի զարգացմանը եւ միաժամանակ նյութապես օժանդակել ազգային երկսեռ ղարոցին:

Ընկերության ակտիվ անդամներից էին Սիմելով Պետրոսյանը, Ղուկաս Ղուկասյանը, Ներսես Խանը, Հարություն Մարտիրոսյանը, Հուսիկ Փափազյանը եւ ուրիշներ, որոնք համարվում են թատրոնի հիմնադիրներ Թեհրանում³: Թատերասիրաց ընկերության անդամակցում էին նաեւ՝ Հով. Մասեհյանը, Ավետիս Ղարաբեգյանը եւ Հով. Թովմասյանը⁴:

Մինչեւ 1900-ական թվականները ներկայացվել են «Շուշանիկ», «Արչակ երկրորդ», «Մեծն Ներսես», «Սեւ հողեր» եւ այլ ողբերգություններ եւ մի կատակերգություն:

20-րդ դարի սկզբին Իրան հյուրախաղերի են ժամանել Հայ բեմի այնպիսի երախտավորներ ինչպիսիք են Աբելյանը, Մանվելյանը, Ոսկանյանը, Սիրանուշը, Արմենյան-Դուրյանը, Արուս Ոսկանյանը, ժամեներ եւ այլն: Դուրյանը, Ջաննաթի Աթալին իր մի ուսումնասիրության մեջ անդրադառնալով վերջիններին եւ հիշատակելով տիկ. Աղաբաբյանին, Կոստանյանին, Արսենյանին, Տերյանին, Հ. Գարագաշին, Մարությանին, Եղիկյանին եւ Ստեփանին գրում է. «...հաճախ նրանք պարսկերենին ուրույն երանդ էին

¹ - Պարսկահայ տարեցուլց, 1929, էջ 395-397:

² - Ա.Մամյանը թյուրիմացությունը 1884 թ. է նշում «Իրանահայ վերջին 50-ամյա թատրոնի վաստակավորները», Թեհրան, 1985, էջ 190, մեր կարծիքով դա թատերասիրաց ընկերությունից առաջ է կառուցվել- Է.Բ.:

³ - Պարսկահայ տարեցուլց, 1929, էջ 396:

⁴ - Արսեն Մամյան, նշվ. աշխ., էջ 21:

հաղորդում եւ այդպիսով նման յուրահատուկ ոճը տարածվեց Իրանի երիտասարդ թատերասերներին մէջ...»⁵:

1916 թ. թեհրանահայ բեմի վրա երեւան են գալիս երկու նոր եւ աչքի ընկնող դեմքեր՝ տիկ. Վարդու (Լալա) եվ Արտո Տերյան ամուսինները:

1916 թ. կազմալուծվում է «Թատերասիրած ընկերութիւնը»⁶:

Հայկ Գարգաշը կազմակերպում է «Թատերական միութիւնը», որն ունենում է իր առանձին սրահն ու բեմահարթակը (Լալեգարում), սակայն շուտով՝ կազմալուծվում է⁷; 1916-1919 թթ. թեհրանում հայկական ներկայացումներ կազմակերպողները է եղել նաեւ՝ Հով. Թովմասյանը⁸:

Սակայն թեհրանահայ թատրոնը մնաց սիրողական աստիճանին: Առանձին անձանց ջանքերը նոր ընկերութիւններ ստեղծելու համար հաջողութեամբ չարժանացան⁹:

1920–1930-ական թվականներին «Թեհրանի Հայկազյան երկսեռ դպրոցի նախկին աշակերտներ» միութեանը (Թ-ՀԵԴՆԱ), կից գործում էր «Դրամատիկական ստուդիա», որի ղեկավարն էր Արտո Տերյանը: 1930-1937 թվականներին ներկայացումներ են կազմակերպում, «Թ-ՀԵԴՆԱ», Կոստանյան ամուսինները¹⁰, Մանար ամուսինները, աշխարհուհակ Վահրամ Փափազյանը (որ հատուկ հրավիրվել էր Իրան), դերասան Մկրտիչ Թաշճյանը:

1930 թ. մարտին «Սիրուս» թատրոնում Թեհրանի Հայկազյան դպրոցի նախկին աշակերտական միութեանը բեմադրեց Լ. Տոլստոյի «Կրեյցերյան սոնատը»: Նույն ամսին «Սիրուս» թատրոնում Մարգարիտ Սարվարյանը բեմադրեց «Միմիչ կամ անառակ Միտրատուրա» կատակերգութիւնը: 1930 թ. ապրիլի նույն վայրում ներկայացվեց Արմեն Տիգրանյանի «Անուշ» օպերան, որի կազմակերպիչը հայկական դպրոցի ուսուցիչ Պ. Գրիգորյանն էր: Անուշի դերը կատարում էր Փերի Աղաբաբյանը¹¹:

1937 թ. ներկայացումներից վերջինն է լինում Մ. Մարությանի բեմադրած «Ուրիել Ակոստա»-ն, որից հետո արգելվում են հայերեն լեզվով արվող ներկայացումները¹²:

° - ابوالقاسم جنتی عطایی ، بنیاد نمایش درایران ، تهران ۱۳۳۳ ص ۶۷

⁶ - Արսեն Մամյան, նշվ. աշխ., էջ 22:

⁷ - Պարսկահայ տարեցուլց, 1929, էջ 396:

⁸ - Արսեն Մամյան, նշվ. աշխ., էջ 23:

⁹ - Պարսկահայ տարեցուլց, 1927, էջ 117-118:

¹⁰ - Ալիք, 1993, մայիսի 22:

¹¹ - Վերածնունդ, 1930թ. մարտի 21, ապրիլի 18:

¹² - Արսեն Մամյան, նշվ. աշխ., էջ 25:

Թատերական կյանքն վերսկսվում է 1942 թվականից: 1944 թ. կազմակերպվում է «Թեհրանի հայ դրամատիկ դերասանական խումբ»-ը, իսկ 1945 թ. «Շանթ»-ը:

1945 թ. Փերիայի հայ հիվանդանոցի միության Թեհրանի մասնաճյուղի նախաձեռնությամբ «Նաղերի» Թատրոնում բեմադրվում է «Կորրագոն», որը մեծ խանդավառությամբ ընդունվեց Թեհրանի թատերասերների կողմից¹³:

1950 թ. պարսկական «Ճիրդուսի» թատրոնում բեմավար, դերասան Հրանդ Ստեփանյանի ղեկավարությամբ բեմադրվեց Ալ. Շիրվանզադեի «Արմենուհին»: Ներկայացմանը մասնակցում էր հայագրի դերասանուհի Իրեն Զազյանը: Դրաման թարգմանել էր Անդրանիկ Հովհաննիսյանը: Նա հայտնի է «Ավերակների վրա», «Չար ոգի» եւ այլ դրամաների թարգմանություններով, որոնք բեմադրվել են Ռաշտի «Գիլան» թատրոնում:

Այնուհետեւ երեւան են գալիս «Սունդուկյան» թատերախումբը (1947 թ.), «Թեհրանահայ երիտ. արվեստասիրաց թատերախումբը» (ԹԵԱԹ, 1951 թ.), «Աղամյան» թատերախումբը (1952 թ.), որը բեմադրեց Կրուզեի «Արդեսպանը» հինգ արարով դրաման Թեհրանի «Փարս» թատրոնում¹⁴:

1955 թ. ստեղծվեց «Թեհրանի հայկական դրամատիկ խումբը»: 1956 թ. մարտին «Շանթ» թատերախումբը (ստեղծ. 1955 թ.) ներկայացնում է Երվանդ Օտյանի «Չարչյր Արթին Աղա» (բեմադրիչ՝ Վ. Աղամյան) եւ «Երեք գողեր»-ը, իսկ 1964 թ. փետրվարին Դիաչենկոյի «Խղճի խայթ»-ը:

Ապա կազմվում են «Հայ մարզա-մշակութային Արարատ» կազմակերպության «Արմեն» թատերախումբը, «Շահեն Սարգսյան անվան թատերախումբը» (1982 թ.), «Հայ ժողովրդական թատրոնը» (1979 թ.), Իրանահայ Ազգային ել Մշակութային Միության թատերախումբը (1979.), 1985 թ. «Մկրտիչ Թաչճյանի» թատերախումբը ներկայացրեց «Րաֆֆի» «Սամվելը», իսկ 1989 թ. «Խաթաբալան», եւ այլն:

Թեհրանահայ նշանավոր թատերախմբերից կարելի է հիշատակել Հետեւյալները.

Կոստանյան թատերախումբ. Հիմնադրվել է 1922 –ին Թեհրանում: Նրա հիմնադիրներն էին Միշա եւ Մարգո Կոստանյան ամուսինները, որոնք տեղի սիրողական թատերական գործիչների հետ կազմակերպել

¹³ - Ալիք, 1945, փետրվարի 23:

¹⁴ - Ալիք, 1956, հունվարի 30:

էին մի շարք բեմադրութիւններ եւ շրջագայել Իրանում: 1933-ին ստեղծել են դրամատիկ դերասանական խումբը: Բեմադրել են բազմաթիւ պիեսներ՝ կատարելով գլխավոր դերերը: Խումբը գործել է մինչեւ 1950-ական թվականները:

Հայ Ժողովրդական Թատրոնը, ստեղծվել է 1979-ին Թեհրանում: Ղեկավարել են Ալֆրեդ Դանիելյանը, Սուրեն Շահբազյանը, Անուշ Հովուկանը: Բեմադրութիւններից են «Գիւրբը», «Սպանված Աղավին», «Խաչագողներ», «Ավերակների վրա», «Ծիրանի ծառ» ստեղծագործութիւնները, «Ուշ լինի, նուշ լինի» օպերաները եւ այլն: Ներկայում չի աշխատում:

Շահեն Սարգսյան Թատրախումբը, ստեղծվել է 1982-ին Թեհրանում՝ բեմադրող եւ թարգմանիչ Շահեն Սարգսյանի հիշատակին: Բեմադրել են Շանթի «Հին աստվածներ» (բեմադրող՝ Ռ. Բոլդի), «Թղթախաղ» (Լստ Հ. Պարոնյանի, բեմադրող Հ. Եգանյան), «Առաջարկութիւն» (բեմադրող՝ Ռ. Բոլդի), «Արջը» (երկուսն էլ ըստ Չեխովի, բեմադրող Ս. Սաֆարյան), եւ այլն:

Հայ Փորձնական Թատրոնը ստեղծվել է 1989թ. Թեհրանում՝ Լ. Հովհաննիսյանի-Աբրահամյանի ղեկավարութեամբ: Ներկայացումների երաժշտութիւնը ստեղծվում է թատրոնում: Նրան կից գործում էին դրամատիկական դասընթացներ: 1991 թ. Հայ Փորձնական Թատրոնը Երեւանում մասնակցել է սփյուռքահայ թատրոնների փառատոնին: Խմբին մասնակցում էին Ռ. Բաբախանյանը, Ս. Աբրահամյանը, Ժ. Մաղաթյանը, Լեւոն Խալդանյանը, Մ. Տեր-Հովհաննիսյանը եւ ուրիշներ:

Թեհրանահայ մշակութային կազմակերպութիւններն ու միութիւններն էլ ունեցել են իրենց թատերական խմբերը, որոնցից կարելի է հիշատակել հետեւյալները:

Արարատ Կազմակերպության Արվեստից Միություն.

1944-46 թթ. կազմակերպվել են թատերական դասախոսութիւններ եւ բեմադրութիւններ՝ «Դոմմի վաճառականը», «Անգլերեն խոսելու եղանակը» եւ «Ակամա բժիշկը»:

1946-50 թթ. կազմակերպվել են թատերական պարագմունքներ եւ բեմադրութիւններ՝ «Մահվան օղակը», «Արյունի Ավետարանը» եւ այլն:

1951-1962 թթ. «Ավարայր»-ի բեմադրութիւնը, բեմադրիչ՝ Վահան Աղամալյան, Շիրվանգաղեի «Պատվի համար», բեմադրիչ՝ Մ. Մարության, «Գեւորգ Մարգպետունի», «Խենթ»-ը, «Սամուելը», «Խաչագողները»

1960-1961 շրջանում հիմնվում է «Արմեն» թատերախումբը Շահեն Սարգսյանի ղեկավարությամբ:

Շահեն Սարգսյան

1966-67 թթ. «Գասպար Իփեքյան» թատերախումբը ներկայացրեց երեք բեմադրություն՝ «Եսի մարդը», «Փշածաղիկը», եւ «Պատվի վայելքը». իսկ 1969 թ.՝ «Ինկած բերդի իշխանները», 1973-76 թթ.՝ «Իմ սիրտը լեռներում է» եւ «Մեռնիլը որքան դժվար է»: Ա. Աղամալյանի եւ «Ուրիշի համար» Արթի Ավանեսյանի ղեկավարությամբ:

1976-77 թթ. ունեցել է թիվ 1 «Արթ» թատերախումբը Արամայիս Աղամալյանի ղեկավարությամբ եւ թիվ 2 թատերախումբը Սերոփ Մելիք Հովսեփյանի ղեկավարությամբ: Նորակազմ խումբը վերանվանվել է «Պարոնյան ազգային-ժողովրդական թատերախումբ» (ՊԱԺԹ), որը բեմադրել է «Հայկական հարսանիքը» եւ այլն:

1977-79 թթ. ունեցել է Արթ եւ ՊԱԺԹ , թիվ 2 եւ թիվ 4 թատերախմբերը:

1979-80 թթ. բեմադրվել է «Մուսա լեռան 40 օրերը» Ա. Աղամալյանի ղեկավարությամբ:

1985-ին «Մեծ լուսնի» բեմադրությամբ Ա. Աղամալյանի:

1994 թ-ին «Ժողովրդի թշնամին» բեմադրիչ Սուրեն Մնացականյան:

2001թ. «Աստծո 12 օրը», բեմադրիչ՝ Հենրիկ Խաչատրյան:

2003 թ. Մուշեղ Իշխանի «Յուզափեղկին աղջիկը» բեմադրիչ Կիրոս Արզույան¹⁵:

¹⁵ - Հայ Մշակութային Արարատ Կազմակերպության հիմնադրման 60-ամյակ, Թեհրան 2007:

Հայ Մշակութային Սիփան Միությունը հիմնադրվել է 1964-ին Թեհրանում: Թատերական բաժնի առաջին ղեկավարն էր Ա. Թաշճյանը: Ներկայացվել են Ա. Աբելյանի, Շիրվանզադեի, եւ այլոց պիեսները: Թատերական գուրծունեությունը դադարել է 1966-ին: 1980-ին վերակազմվել է Սուրեն Մնացականյանի ղեկավարությամբ, եւ ներկայացումներին մասնակցել են Վարդգես Բաշյանը, Լ. Թաշճյանը, Հ. Շիրինյանը, Վ. Խոսրովյանը, Ա. Ասատրյանը, Լ. Խաչիկյանը, եւ ուրիշներ: Միութայն թատերախումբը այժմ կոչվեւմ է «Մկրտիչ Թաշճյան»:

Իրանահայ Ազգային եւ Մշակութային Միությունը (ԻԱՄՄ) հիմնադրվել է 1979 թ., հինադրման առաջին տարիներում աշխույժ թատերական աշխատանք է ծավալել: Նշանավոր թատերական գործիչներից էին հանգուցյալ Հրանդ Համբարձուկյանը (Հ. Հրանդ, թատերգուիցուն), Անդրանիկ Խեչումյանը (բեմադրիչ), հանգուցյալ Անդրանիկ Բաբախանյանը, Վաչիկ Վարդանյանը (դերասան), Իրանի կինոյի նշանավոր դերասան հանգուցյալ Հայկազ Ստեփանյանը եւ ուրիշներ: Նրանց հաջող բեմադրուիցուններն էին՝ «Հայկական հարսանիք», «Ամերիկցի փեսացուն» (հեղինակ եւ բեմադրիչ՝ Ազատ Մաթյան), «Ռաֆայել աղան Ամերիկայում» եւ այլն¹⁶:

¹⁶ - Ծիածան ամսագիր, Թեհրան 1986 համար 10-11-12 (հուլիս-օգոստոս-սեպտեմբեր)

TURKEY AND THE ARMENIAN ATROCITIES

A REIGN OF TERROR.

**FROM TARTAR HUTS TO CONSTANTINOPLE PALACES.
CENTURIES OF OPPRESSION — MOSLEM AND CHRISTIAN —
SULTAN AND PATRIARCH — BROKEN PLEDGES FOLLOWED
BY MASSACRE AND OUTRAGE.
THE RED CROSS TO THE RESCUE.**

BY THE

REV. EDWIN MUNSELL BLISS,

Late of Constantinople,
Editor of ENCYCLOPEDIA OF MISSIONS; Assistant Editor
of THE INDEPENDENT,

ASSISTED BY

The REV. CYRUS HAMLIN, D. D., Founder of Robert
College; PROF. E. A. GROSVENOR, of Amherst College;
REV. BENJAMIN LABAREH, D. D., late of Persia, and Other
Eminent Oriental Scholars; also Several Eye-Witnesses of
the Massacres.

CHAPTER XXI.

POLITICS AND MASSACRE AT CONSTANTINOPLE.

**Investigation at Sassun — Mr. Gladstone on the Situation —
Disturbances in Constantinople—Joint Notes by the Embassies — Plan
of Reforms — New English Government — Massacre in
Constantinople — Decisive Action of the Embassies — Signing of the
Reforms — Subsequent Acts of Defiance — Breach Between England
and Russia — Collapse of English Influence.**

The report of the massacres in Sassun aroused a storm of indignation throughout Europe. The British Consul at Van made investigation, confirmed the report of the massacres, which was again confirmed by the local military commander. The British Ambassador at Constantinople sent special officials to make public inquiries, with the result finally that the Turkish Government was informed that prompt, efficient steps must be taken to secure better government in Eastern Turkey, or she would join with European Powers in such intervention as would secure peace and justice for the Armenians. Meanwhile Czar Nicholas had come to the throne, and just what course would be taken by him was not yet evident.

There were indications that he would pursue a different policy from his father, more in the line of general liberty and toleration, and there was a widespread feeling that the English demand was practically supported by Russia. A Turkish investigating commission was appointed, but its personnel was such as to make it open to grave suspicion, and the British Consuls at Erzurum and Van were instructed to watch its course carefully. This suspicion was increased by the fact that the Turkish commander was decorated, and notwithstanding the repeated efforts of the Turkish Government to prevent the spread of news, the worst reports as to the massacres were confirmed all over the empire. At the same time the Turkish Government invited an American representative to attend the commission. President Cleveland declined to do this, but after negotiations with England decided to send, as an independent investigator, Consul Jewett, of Sivas. To this, however, the Turkish Government objected, and refused to give him the traveling papers.

As matters became more clearly understood, reports were spread of a separate commission to represent England, Russia, Austria, France and probably Germany, entirely apart from the commission appointed by the Turkish Government. This general intensity of feeling on the part of Europe aroused considerable anxiety among the Turks, and the result was that a commission was at last appointed with regular representatives of the different European Powers to attend it and insure that its investigations were carried on in an impartial and thorough manner. The anxiety, however, was by no means confined to the government. Throughout the empire word had been spread among the Moslems that the Christians, backed by the European Governments, were planning the overthrow of the Sultan. At the same time the Huntchagists redoubled their efforts. They evidently felt that a point had been reached at which they might make a strike. The result was that disturbances were reported from the whole region of Western Turkey, especially in the vicinity of Zeitun, Marash and Adana. Destructive fires were started in several cities. The Moslems charged it upon the Armenians, the Armenians retorted the charge upon the Moslems, and the situation rapidly grew more intense even than it had been before. The next step of the Turkish Government was to announce that a new plan of government had been adopted for the districts of Erzurum, Van, Bitlis and Mush. These four were to be made a single province with a Mussulman governor appointed for five years, to be succeeded by Christians, who, however, were not to be Armenians. The gendarmerie were to be recruited from the district and commanded by a general named by the Sultan; local revenues were to be retained by the provinces except one annual contribution to the Porte; judges were to be elected and local ministries of education and public works were to be formed. This was largely as the result of the intense feeling roused in England, which was expressed by Mr. Gladstone in response to a

deputation of Armenians from Paris and London on his eighty-fifth birthday, December 29, 1894.

“ The history of Turkey has been a sad and painful history. That race has not been without remarkable, and even in some cases, fine qualities, but from too many points of view it has been a scourge to the world, made use of, no doubt, by a wise Providence for the sins of the world. If these tales of murder, violation and outrage be true, then it will follow that they cannot be overlooked, and they cannot be made light of. I have lived to see the Empire of Turkey in Europe reduced to less than one-half of what it was when I was born, and why ? Simply because of its misdeeds — a great record written by the hand of Almighty God, in whom the Turk, as a Mohammedan, believes, and believes firmly — written by the hand of Almighty God against injustice, against lust, against the most abominable cruelty; and if — and I hope, and I feel sure, that the government of the Queen will do everything that can be done to pierce to the bottom of this mystery, and to make the facts known to the world — if, happily — I speak hoping against hope — if the reports we have read are to be disproved or to be mitigated, then let us thank God; but if, on the other hand, they be established, then I say it will more than ever stand before the world that there is no lesson, however severe, that can teach certain people the duty, the prudence, the necessity of observing in some degree the laws of decency, and of humanity, and of justice, and that if allegations such as these are established, it will stand as if it were written with letters of iron on the records of the world, that such a government as that which can countenance and cover the perpetration of such outrages is a disgrace in the first place to Mohammed, the Prophet whom it professes to follow, that it is a disgrace to civilization at large, and that it is a curse to mankind. Now, that is strong language.

“ Strong language ought to be used when facts are strong, and ought not to be used without strength of facts. I have counselled you still to retain and to keep your judgment in suspense, but as the evidence grows and the case darkens, my hopes dwindle and decline; and as long as I have a voice, I hope that voice, upon occasion, will be uttered on behalf of humanity and truth.”

Soon after came the formation of a commission, which was, however, so constituted as not to inspire the greatest confidence, the foreign representatives not being of high rank. However, it was better than nothing, and the general feeling was that its report would be awaited with interest. Meanwhile there came notices of disturbance elsewhere. There was a rising of the Christians in Albania, and considerable trouble in Bulgaria, where the Russian power was made manifest by the appearance upon the scene of Mr. Zankoff, who had been practically an exile for some time. The commission had started, and by the middle of February was thoroughly established in its work in Mush. On its way to that place it

made some interesting discoveries. At the village of Bulanik some of the Armenian villagers came to the European members and reported that Turkish soldiers were at that time engaged in extorting money from villagers by threats of reporting them as rebels. The commission sent a polite invitation to the commander, asking him to come and answer a few questions. Instantly the whole body fled in every direction, evidently supposing that they would not be interfered with. This was a fair illustration of the kind of extortion carried on through the whole of Eastern Turkey. Those who made any difficulty were imprisoned, until it was said that there was scarcely a single Armenian of prominence in the city of Bitlis who was not in prison, while Armenian ecclesiastics of every grade were arrested. This fact also illustrates the nature of the charges of the government with regard to insurrection among the Armenians. At Khnus the commission found some genuine refugees whom they took along with them to Mush.

At the same time attention was diverted to the region of Marash, so far as appears, there was no special charge of insurrection, but a general uprising. The houses of the American missionaries were entered by force and searched for arms, which naturally they did not find. Complaint was sent to Constantinople and demands were made through the American Legation for protection. Similarly at Nicomedia a French Catholic complained that his domicile had been violated and that he himself had been arrested by the Turks. The French ambassador, standing firm upon the capitulations accorded to his government, demanded the removal of the governor, the punishment of the officers and a public apology to the priest. The Turks objected, but finally yielded. Even Constantinople was not safe. An American citizen passing through the streets, only a short distance from the Sultan's palace, was stabbed and killed by a Turkish soldier, who had also seriously wounded sixteen others. A day or two later another Turk in a theatre got into a quarrel with an Englishman and endeavored to kill him. The Englishman escaped, but a student friend who rose to defend him, was struck down with a single blow of the Turk's knife. The chief value of these incidents was that the government made every effort to excuse the criminals, and would give no punishment except under pressure. The official statement as to the man who murdered the American was, that the soldier had got into a quarrel with one of his comrades and merely stabbed the sixteen Christians on the supposition that they were trying to catch him. The absurdity of this is evident from the fact that one of them was an Armenian girl, standing on the steps of her own home; another was a milkman, whom the soldier asked, "Are you a Christian or a Moslem?" and on being told that he was a Moslem let him go.

For some weeks there was no special change in the situation, though the relations between Turks and Christians were constantly more serious, so

that the council of the Armenian Patriarchate at Constantinople presented a memorial to the Sultan, urging him to cease the constant ill treatment which the Armenians suffered at the hands of the Turkish officers. It was not surprising that the memorial was returned with a request that it be modified in form. How needful it was, however, was manifest from the following facts reported from a city a short distance from Constantinople. An Armenian pastor and teacher were arrested and imprisoned on the charge of having seditious letters, which letters, when read, were shown to be simply private correspondence. One man was imprisoned for two weeks because his name suggested a similarity to an address to which a telegram was sent saying, "Come at once." An Armenian was forced to sell his house at only a trifle over half value, because a pasha wanted it for one of his wives. A traveler happening to meet an official on the road was turned back and imprisoned for a week on no charge whatever, and released only on the payment of three Turkish pounds. These are but illustrations of what was going on near Constantinople. In the region of Dersim, north of Sivas and Harput, the Kurds seemed to have made special effort to search for proofs of sedition. In two villages papers were found stating that a certain order for arms had been filled and -; forwarded. No weapons were discovered, however, and subsequently a Turk confessed that he had himself forged the papers. Notwithstanding this, fifty people, thirty from one village, were imprisoned, of whom a number died. Everywhere throughout Asia Minor the Christians were in constant fear of the Turks, who were stirred by their priests to provide themselves with arms in order to be ready for any emergency, which the priests assured them would come as the result of the efforts of the Christians, supported by European powers, to overthrow the Turkish Government. For a time there seemed to be hope of better things. The Turkish Government revoked some of its appointments of notoriously unfit men, and the commission at Mush were making increasing reports of the situation, which aroused repeated and indignant protests throughout Europe. It became apparent that the moral sense of the Christian Powers was awake, and the Porte understood very well that that could not be ignored. The British Government had definitely announced its intention to secure protection for Christians throughout the empire. At the same time United States cruisers arrived on the coast, and in interviews with the Turkish governors made it very apparent that protection to Americans must be secured. The immediate result of this was the release of a large number of ecclesiastics who had been confined in various fortresses, and who, though for some time under surveillance in Constantinople, were practically at liberty. The summer thus passed by with a generally better condition and there were strong hopes that reforms would actually be instituted, especially as reports came that Great Britain, France and Russia had united in a joint note to the Porte, stating the reforms which they

insisted upon for the better conduct of the government in the interior. A complete statement of these reforms is hardly necessary here. In the main they followed the line of the different promises that had been made previously. Among the most important provisions were the following: "A High Commissioner, appointed with the assent of the Powers, is to have general supervision over the whole empire, with the assistance of a commission sitting in Constantinople; the provinces of Eastern Turkey are to have Mohammedan or Christian governors, according to the preponderance of population, the vice-governor to be of different faith from the governor; taxes are to be collected by local and municipal agents instead of by soldiers or treasury agents, and the provinces are to retain enough funds for their own administration, and send the balance to Constantinople; there is to be a general amnesty for crimes and offences other than those against the common law; pending political trials are to stop and the prisoners are to be released; imprisonment without special warrant is forbidden and speedy trial assured, together with release in case of acquittal; the number of Christian judges is to be increased in proportion to the Christian population; Christians are to serve equally with Moslems in the gendarmerie; conversion to Islam by force is forbidden, and general freedom of religious confession is to be secured; the powers of magistrates are to be extended, and the local courts are to be under the supervision of a delegation from the Court of Appeals."

The position taken by the Ottoman Government with regard to these reforms was not such as to inspire much of hope. Answer was long delayed; furthermore, there was a change of ministry, the new Grand Vizier being one well known as anti-English in his policy and warmly supporting Russia. The one selected as Minister of Foreign Affairs was also president of the commission to investigate the Sassun massacre. Meanwhile trouble had arisen in Arabia, there being attacks upon the English, French and Russian Consuls at Jeddah. The whole Moslem world seemed to be on the verge of an outbreak. The British Government was strengthening its garrisons in the Mediterranean and in Egypt, and there was a very general belief that it was ready to take extreme steps, even to the extent of occupying the Dardanelles, and perhaps the Bosphorus in case of necessity. At last the reply of the Turkish Government came, acceding to the general principle of control by the Powers of the plan of reforms, but asking that the period be limited to three years. As if, however, to complicate matters still more, reports came of an uprising in Macedonia. Bulgarian emissaries had apparently been at work among their brethren under Turkish rule, ex. citing revolt and urging annexation. The result was manifest in incursions across the mountains, and notice was given by the Bulgarian Government that it might be compelled to take decisive action with regard to the disturbances. Underneath all this there was generally

recognized to be Russian, and perhaps Austrian influence, so that the general situation was uncertain in the extreme.

Just at this time, in July, came the overthrow of the liberal government in England, and the return of the conservatives to power. Hitherto the conservative policy toward Turkey had always been aggressive, and every one expected that tradition would be respected. In anticipation of this, the Sultan's Government sent conciliatory answers in regard to reforms, stating that they proposed to apply them to the entire empire; appoint Christian assessors to assist provincial governors; make the selection of under-officials from both Mussulmans and Christians, improve prisons, check the excesses of Kurds, etc. In Tarsus a mob attacked the building of St. Paul's Institute, and in other portions of the country there was manifest a great deal of tension of feeling. The Huntchagists again stirred themselves, and in Marsovan murdered two prominent Armenians, one a Protestant, the other a Gregorian. They also committed various murders in Constantinople, and threatened the life of the Patriarch because he refused to endorse their scheme for absolute independence. About this time also became increasingly manifest the bitter feeling on the part of the Turks themselves against their own government. Reports spread for the past year by the Moslem priests that the Sultan's rule was in danger, and that the Christians were planning to overcome the Moslem power, combined with the increasing taxation and the great injustice from which in many sections of the empire Moslems suffered not less than Christians, stirred the Young Turkey Party to an increasing degree of bitterness. Just to what extent this party was organized it has never been possible to learn; that remains for the future historian. It is, however, a fact that everywhere throughout the empire there was hostility not merely against the Christians, but against the Turkish Government for its failure to do justice to the Moslems even at the expense of Christians. Just at this time came Mr. Gladstone's famous address at Chester, in which he summed up very clearly the situation; under the treaty of 1856 the Powers of Europe had a right, clear and indisputable, to march into the country and take the government of it out of the hands of the Turks; England had a special right under the treaty of 1878 (the Cyprus Convention) and a special duty, from the fact that the making of promises in treaties carries with it the obligation to compel the keeping of the promises; the whole situation, therefore, he summed up in the three words: *coercion, must* and *ought*. The last he claimed had absolutely no meaning; *must*, he said, is fairly understood, but the first is the one that is thoroughly appreciated.

One of the first manifestations of spirit of the new English Government was the sending of an English fleet to the vicinity of the Dardanelles and there was a general feeling that aggressive action would be taken. Here, however, appeared a new phase. Having practically accepted the principle of European control, the Sultan now denounced it, saying that it was

derogatory to his dignity and that it would endanger his own control over his empire. In this connection also he made complaint to France and Russia of the position taken by England. They indeed did not give him encouragement, but from this time it became questionable whether the concert of the three Powers which had been supposed to be firm was really so.

Image © ArmenianHouse.org

[caption] THE CITY OF GUMUSHKHANE, on the road from Trebizond to Erzurum in Eastern Turkey. The city derives its name from the silver (gumush) mines, from which ore is taken for the artisans in Trebizond and Constantinople. The buildings are of a much better class than are usually to be found in Eastern Turkey, and indicate the prosperity of the place.

Meanwhile relief work had been going on and a special commission had been sent into Eastern Turkey to manage the question of relief. This will be referred to later, but reference must be made to it here to show the peculiar situation in which England was placed. She was manifesting her deepest sympathy with the Armenians, was apparently taking steps to coerce the Sultan and had made, or was on the point of making, propositions for his deposition. So far as appears, she was doing all that could possibly be expected.

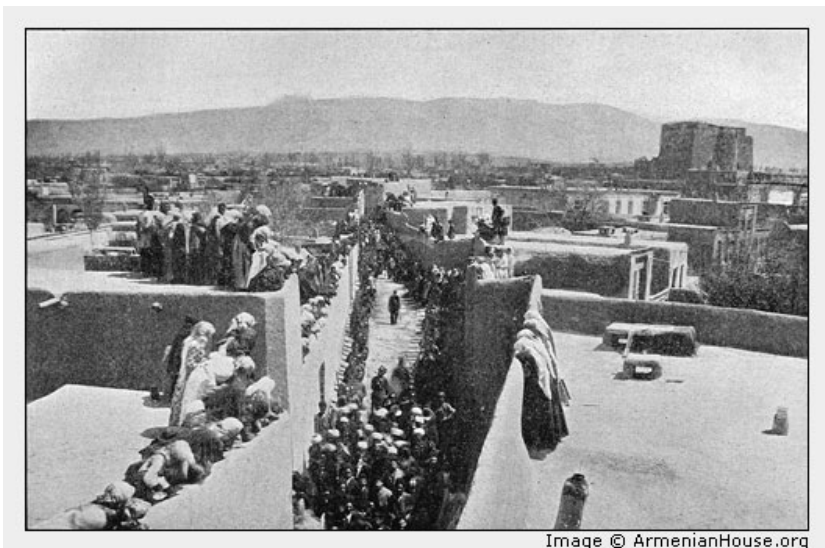

Image © ArmenianHouse.org

[caption] VIEW IN THE CITY OF TABRIZ, NORTHERN PERSIA ; in some respects as typical a Turkish city as any in Turkey. It gives a good illustration of the style of building. A Moslem procession is passing in the street and the women and children are gathered on the roofs looking over the parapets. In summer the people bring their beds upon the roofs to sleep on account of the extreme heat.

The next step was equally strong. It was asserted that, in an interview with the Turkish ambassador at London, Lord Salisbury had announced that the refusal on the part of the Turkish Government to execute Article 61 of the Treaty of Berlin would be the signal of the dismemberment of the empire. This was indeed denied the next day, but it was generally believed to be virtually true, and the immediate issuing by the Sultan of a note stating the concessions he was willing to make with regard to the administration of the eastern provinces of his empire indicated that some extra pressure had been brought to bear upon him. Those concessions were not of remarkable character, merely in the line of what had repeatedly been said and repeatedly promised. It was evident, however, that there was increasing uneasiness throughout the empire. Next came reports that Russia and France had intimated their acceptance of the Sultan's proposals, while Great Britain insisted that they were incomplete. Fresh outrages were said to have started up throughout the empire. Despatches from the region of Erzingan spoke of a band of brigands attacking a company of Turkish soldiers, whereupon the authorities decided that the assailants were Armenian revolutionaries, and sent a force of 1,000 Turks to the Armenian village of Kemakh, the result being that five villages were pillaged, several thousand persons rendered homeless, men tortured, women and

children assaulted and four monasteries attacked. There were also reports of an organization among the Turkish minor officials to attack the Christians on every hand if the government should definitely accept the scheme of reforms. For a couple of weeks there was apparent quiet, when the civilized world was astounded by the report of a massacre in Constantinople itself. The long delay in effecting any result favorable to good order in Turkey from the negotiations respecting reform gave opportunity for the Huntchagists. At the same time the Turks were exasperated by the long continuance of the English fleet near the Dardanelles. The Armenians said that England and Russia had quarrelled. The Turks were inclined to believe also that there was weakness and fear on the part of the English, else the passage of the Dardanelles would be risked. Then came reports of all sorts. The Huntchagists circulated a story that the English Ambassador desired to have a few Armenians killed in the streets of Constantinople in order to have an excuse for bringing in the fleet. On Monday, October 1st, a procession of Armenians was formed, including perhaps 200, some armed with revolvers, but the greater part entirely peaceable men, and even those who were armed were for the most part ignorant of the use of their weapons. They started to the offices of the Sublime Porte to present their petition for relief from the terrible oppression under which their nation was suffering. Such petition was entirely in accord with the time-honored customs of Turkey. It was, however, not difficult to give it an illegal appearance, and taken in connection with various threats, it is scarcely surprising that the Turkish Government was alarmed. The police were drawn up hastily and the Armenians were ordered to disperse. In some way or other firing commenced, the Turks say by the Armenians, the Armenians charge it upon the Turks. There was an attack upon the men by the police and a number of persons were killed before the procession was broken up. Once started, however, the disturbance was not easily stopped. It spread through different parts of the city. The Softas gathered from their Mosques and started on a riot through the streets armed with clubs. They attacked any Armenians they could find, knocking them down, wounding them severely and sometimes killing them; even attacking those who were already prisoners in the hands of the police. Through all that day and night and the next day this situation continued. During Tuesday night a number of attacks on Armenians in their lodging-places were made and from 70 to 80 were thus killed in cold blood. The whole number of killed is estimated at about 200 and most of them absolutely innocent of any action hostile to the government. The Turks, however, were thirsting for Christian blood and the Armenians were in a panic. The government sent for the Armenian Patriarch, but told him that none of his followers would be permitted to accompany him. He therefore declined the invitation and remained at his palace, where he was practically imprisoned, together with a large number

of Armenians. In the main streets for two or three days there was apparently no difficulty, but on a side street it was not safe for an Armenian to be seen. The panic spread into the European quarter and 21 Armenian laborers at the glass works in Pera were killed. Multitudes took refuge in the churches, and in one case an effort was made to break through the walls, apparently to allow the Moslems free entrance to the church. Under the lead of the British Ambassador the foreign representatives acted promptly. The Dragoman of the English Embassy, under orders from Sir Philip Currie, visited the patriarchate to express sympathy with the Armenians. Sir Philip insisted upon the prompt acceptance of the scheme of reforms and demanded that every effort be made to restore order. For several days, however, it was impossible to persuade the terror-stricken Armenians to leave the churches where they were taking refuge, and it was not until the ambassadors sent their own officials to the churches, giving their personal pledges for safety, that the churches were cleared and quiet was re-established in the city. Just at this time there came a change in the government and Said Pasha gave place to Kiamil Pasha, one of the ablest statesmen Turkey has ever known, and who was identified with the best interests of the empire. This, however, was attended by the sending to the Softas from the Sultan's palace of several hundred sheep and a quantity of delicacies as a reward for their loyalty. The flame once started in Constantinople, spread rapidly throughout the empire. The record of the massacres is contained in the following chapters. We confine ourselves here to a general survey of the political events following, until March, 1896.

The immediate result of the disturbance at Constantinople politically was the approval and signing by the Sultan of the scheme approved by the embassies for reforms in Turkey by the Sultan. This aroused great opposition among the Moslems in Constantinople and corresponding delight throughout the empire. It was not certain, however, what the general result would be. The Sultan claimed that it was done under compulsion and evidently cared very little about the reforms being carried out. At the same time came threats of the assassination of the Sultan on the part of the Albanian guards in the palace, and the general situation in the capital being serious, the embassies made a demand for additional guardships for their own protection and the protection of the foreign residents. Further than this there was no indication of positive action on the part of the European Powers, and the conviction grew rapidly that a breach had formed between Russia and England and that nothing practical would be done. With the constantly repeated reports of massacres throughout the empire and the increased demands of the foreign Powers came another change in the ministry. Kiamil Pasha was summarily and very harshly dismissed and ordered to Aleppo. He appealed for protection

to the ambassadors and receiving some support was sent to Aldin, a more favorable post.

The most significant item in the early part of November was a speech by Lord Salisbury, at the Lord Mayor's banquet, in which he expressed the hope that the Sultan would grant justice to the Armenians and secure their prosperity, peace and safety, but intimated very clearly that if he did not, it would be the ruin of his empire. The fact that this was coincident with the sending of the French Mediterranean squadron to the Levant and the massing of the Russian troops through the Caucasus, gave an impression that positive intervention was nearer than at any time before. It was asserted in the English papers that a joint ultimatum would be presented to the Sultan transferring the internal government to persons trusted by the Powers, and that in case of refusal the combined squadrons would advance on Constantinople. On the other hand, the Sultan was reported as terrified at the increasing bitterness against him on the part of the Turks; as improving every opportunity to decorate and advance men who had been identified with the outrages, and in general as holding an attitude of defiance. The time passed by, however, with no positive action. News came of massacres at Harput, Marash, Aintab and elsewhere, with increasing proofs of the complicity, to say the least, of the Turkish authorities. The man who was more than any other identified with the worst oppression in the province of Van was made governor of Aleppo, and there seemed to be on every side a condition of chaos. Some defended the Sultan, claiming that while he would be glad to stop the disturbances, he was powerless, the movement having become a popular movement and having gone clear beyond any ability of his to check it. The next phase was the discussion in regard to the admission of the guardships. The demand was entirely within the rights of the embassies, but the Sultan hesitated on the ground that it would exasperate the Moslem communities, and the European Governments hesitated to press the point. The result was, that more and more it became evident that there was on the one hand no cordial, united action between the European Governments, and on the other that the disturbances throughout the empire were under the direct orders of the Turkish Government. A significant event was the fleeing of the ex-Grand Vizier, Said Pasha, to the British Embassy for protection, on the ground that his life was in danger. He was kept there for some time and only left on specific assurance from the Sultan himself. Meanwhile on every hand reports of the situation in the interior increased in seriousness, but the government persistently denied them and spread the most atrocious lies with regard to the whole state of the country; declared that in every case the Armenians had risen in defiance of the Turkish Government, and that where massacre had been reported there was simply a little disturbance.

The close of the year 1895 found everything in the empire in a state of uncertainty. The fleets had withdrawn, and there seemed to be no plan of action on the part of the various Powers, while the Turkish Government was doing its best by repeated falsehoods to arouse the Moslem populace to a high pitch of exasperation. At the same time the Turkish army was suffering from lack of pay, soldiers not receiving their wages and having no clothing or adequate food. A revolt of the Druzes in Syria called a large number of troops to the south, but it was difficult to secure military discipline among them. Meanwhile the widespread destitution resulting upon the massacres had called the earnest attention of Europe and of America, and appeals were made for assistance. This was at first refused by the Turkish Government, which would not even permit the Red Cross to enter the country, claiming that there was no war and no necessity; that the story of sufferings had been greatly exaggerated, and that the whole thing was the direct result of Armenian revolution. The month of January passed without any special change. The guardships were admitted, but the long delay had deprived the matter of any great significance. Then came reports of the secret treaty between Russia and Turkey, by which Russia would guarantee the Sultan's Government and in turn receive free passage for her fleets through the straits, which would be closed by Turkey to other nations. These reports were officially denied, but it was generally believed that there was basis for them. Early in February the report of the commission investigating the massacre at Sassun were issued. The actual statements confirmed the story of the outrages, showed that no steps were taken by troops to stop the Kurds, that in fact the soldiers and Kurds alike were the authors of the burning of entire villages; they also showed that there was no proof of revolt on the part of the Armenians. In the middle of February, Parliament assembled, and in the speech from the throne, which sets forth the general policy of the government, was the following clause in reference to Turkey:

“ The Sultan of Turkey has sanctioned the principal reforms in the government of the Armenian provinces, for which, jointly with the Emperor of Russia and the President of the French Republic, I have felt it to be my duty to press. I deeply regret the fanatical outbreak on the part of a section of the Turkish population which has resulted in a series of massacres which have caused the deepest indignation in this country.”

This clause aroused very strong criticism by the liberals, but Lord Salisbury claimed that it was impossible for the government to have done more, and intimated distinctly that Russia and France had refused to co-operate, and had distinctly said that they would resist any attack on the part of England to bring coercion to bear on the Turkish Empire.

فولکلور کهن ارمنی

افسانه و حماسه

نگارش ادیبک باغداساریان

ارمنیان از دوران نخستین حیات خود از هنر ادبیات شفاهی برخوردار بودند. از تمام نشانه ها و آثاری که به ما رسیده است، چنین بر می آید که این ادبیات دارای محتوایی غنی و فرهنگی عالی بود.

از آثار فولکلور قدیمی مردمی ارمنی و ادبیات هنری تنها بخش بسیار کمی به ما رسیده است. در آثار تاریخنگاران اسناد و شواهدی وجود دارد که توسط آنها ابراز عقیده در مورد ماهیت و محتوای فولکلور قدیمی مردمی ارمنی آسان می گردد. مولفان و تاریخنگاران با نگاشتن تاریخ کهن ارمنی در اغلب موارد با کمبود منبع مواجه گردیده بناچار از ادبیات شفاهی استفاده نموده اند و گاهی آنها را بدون توضیح نقل قول نموده (آگانانگوس، پاستوسس بیوزاند) و گاهی هم همراه با توضیحات و حواشی (موسی خورناتسی) به رشته تحریر در آورده اند. بدین ترتیب، برای آگاهی دقیق از ماهیت اصلی نمونه های فولکلور قدیمی مردمی ارمنی باید ترجیحا به "تاریخ ارمنیان" تالیف خورناتسی رجوع نمود. خود موسس خورناتسی در بسیاری جاها اشاره می کند که فولکلور قدیمی مردمی منبعی برای **تاریخ** او بوده است.

بدین سان، برای نمونه آنگاه که او از مهاجرت **هایک** به ارمنستان صحبت می کند اضافه می کند که: "این امر حکایات قدیمی شفاهی را محقق می سازد". آنگاه که او از کشته شدن شامیرام ملکه آشور در ارمنستان سخن به میان می آورد چنین می نویسد: "افسانه های کشورمان، آینه ای برای داستان آشوریان نیز است و مرگ شامیرام را در ارمنستان بیان می کنند...". وقتی که جنگ تیگران و آزداهاک را شرح می دهد می افزاید: "این را آوازهای مردمی بطور صحیح بیان می کنند، و چنانکه من شنیده ام ساکنان دلیر روستای گوغتن آنها را با میل و رغبت نگاهداری کردند...". آنگاه که او در تاریخ خود آواز مشهور مربوط به **واهاکن** را

می نویسد، بلافاصله اظهار می دارد: "ما با گوشه‌ایمان شنیدیم که چگونه چند نفر این آواز را با **باندور** می خواندند.

خورناتسی با صحبت در مورد زندگی و کارهای پادشاه آرتاشس با مراجعه به **سهاک باگراتونی**، چنین می گوید. "اغلب کارهای آخرین آرتاشس که در گوغتن تعریف می شوند توسط داستانها بر تو روشن هستند..." .

نقل قولها که از "تارخی ارمنیان" خورناتسی ذکر شد از این نظر نیز پر ارزش اند که در آنها اسامی متعددی مربوط به انواع گوناگون ویژگیهای فرهنگ مردمی ذکر می شوند مثلاً "حکایت"، "افسانه"، "آواز مردمی"، "آوازهای سراینندگان" و غیره. این نام ها به انواع مختلف سبک حماسی مربوط می شوند. این انواع گوناگون که خورناتسی در مورد محتوای آنها نیز توضیح می دهد، چیزی جز افسانه های اساطیری مردمی و افسانه سرایی ها و آوازهای حماسی نیستند.

بدون شک، فولکلور قدیمی مردمی ارمنی، از نظر ابداعات و آثار گوناگون سبک زمرسرای و دراماتیک نیز غنی بوده است (آوازهای عروسی، رقص و تزیین جنازه، نمایشهای تئاتری عاشق ها و غیره که نویسندگان قدیمی ارمنی در مورد وجود اینها مطالبی نوشته اند)، ولی هیچ نمونه ای از آنها به ما نرسیده است.

ماکسیم گورگی نوشته است: "ابداعات شفاهی مردم و مسائل اساطیری، بطور کلی انعکاس مبارزه بر علیه پدیده ها و طبیعت و بازتاب زندگی اجتماعی، با گسترش و عمومیت وسیع هنری است".

مردم زحمتکش ارمنی در آثار و ابداعات تحسین برانگیز خود مبارزه بر علیه طبیعت قهار و نیز مبارزه ای را که بر ضد هر گونه استثمارگر انجام داده اند منعکس ساخته اند. جنگهایی را سوژه مداحی قرار داده اند که بر علیه حکومتهای جبار و برای حفظ آزادی، استقلال خود انجام می دادند. آثار هنری مردمی ارمنی مملو از ایده های والای میهن دوستانه و احساسات ژرف است. با این وجود زندگی و نحوه معیشت و تصورات و درک اجتماعی مردم از دنیا و حیات انسان انعکاس خود را در آثار مردمی گذارده اند. تمام اینها در درجه نخست لازمه ارزش بزرگ هنری فولکلور قدیمی مردمی ارمنی بحساب می آیند. بدایع مردمی از نظر اجتماعی-پروشی نقش

بزرگ و مثبتی در شرایط تاریک اندیشی فئودالی در سده های میانه از خود به جاگذارده و با ماهیت خود تضاد صریح برداشت اهل کلیسا از زندگی را آشکار می سازد.

هایک و بل (بعل)

افسانه مربوط به جنگ **هایک و بل** در دوره های بسیار قدیم خلق شده و قرنهاى متمادی در اذهان مردم باقی مانده است. واقعیت تاریخی این افسانه، بدون شک جنگهایی هستند که ساکنین قدیمی ارمنستان و پیشینیان ارمنیان یعنی، اهالی **هایاسا و خالدها** برای دفاع از میهن خود در برابر آشور یعنی یکی از مقتدرترین حکومتهای دوران باستان انجام داده اند. بنابه نظر خورناتسی و منابع دیگر محتوای این افسانه بشرح زیر است:

نخستین خدایان مخوف و مشهور بودند. نژاد بزرگان نهمتنان از آنان ریشه گرفت. هایک یکی از این بزرگان است که تیراندازی شجاع بود و کمانی عظیم در دست می گرفت. او با شجاعت و شهرت خود در برابر کسانی قرار داشت که سعی در غصب حکومت این بزرگان داشتند. یکی از بزرگان یعنی **بل** موفق به حکمرانی در بابل می شود. **هایک** فرمانبری از بل را نمی پذیرد لذا با خانواده اش به سرزمین آارات مهاجرت می کند. بل عظیم الجثه که در زمان صرف غذا فقط چهل گوسفند می خورد فرزندش را به همراه معتمدین خود نزد هایک فرستاده از او قبول فرمانبری از خود را می خواهد. هایک شدیداً از این کار امتناع می ورزد. آنگاه بل خشمگین لشکری عظیم تدارک می بیند و آهنگ تصرف سرزمین هایک را می کند.

هایک این انسان عظیم الجثه هوشیار و دوراندیش با موهای مجعد، چشمان بشاش خود با کسب خبر از حمله بل، بلافاصله فرزندان و نوه ها و سایر افرادش را بگرد خود جمع می نماید ، اینان که شمار قبلی را تشکیل می دادند در برابر **بل** وارد کارزار می شوند. وقتی که هایک به ساحل دریاچه ای می رسد که دارای آب شور بود، به تشویق و ترغیب سپاهش پرداخته می گوید: "وقتی که ما در برابر سپاه بل قرار می گیریم باید سعی نماییم به آن جا برسیم که بل در جمع سپاهش ایستاده است، لذا یا باید بمیریم و تمام قوم ما زیر فرمان بل برود و یا به آنها ضربه شستی نشان داده سپاهش را متلاشی کرده و به پیروزی نائل گردیم."

زمانی که دو سپاه به هم می‌رسند، غرش عظیمی از برخورد آنها در آن سرزمین بوجود می‌آید، مردان بزرگی از هر دو طرف کشته می‌شوند. هایک در حین جنگ بل را که توسط نگهبانان خود احاطه شده و بطور مسلح حاضر و آماده بر بالای تپه ای ایستاده بود، شناسایی می‌کند. جنگ تدریجاً شدت می‌گیرد و نتیجه آن غیر قابل پیش بینی می‌گردد. بل با دیدن او، هراسناک شده در مورد پایان موفقیت آمیز جنگ مضنون و مشکوک می‌گردد و تصمیم به عقب نشینی و انتظار تا رسیدن نیروهای کمکی می‌گیرد. هایک کمانگیر با وقوف به این امر، شتابان به بل نزدیک شده کمان خود را محکم می‌کشد و تیر سه گوش او به زره سینه وی می‌خورد، پیکان با عبور از سینه او به زمین می‌افتد. بل مغرور نقش بر زمین شده می‌میرد. سپاهیان او با دیدن این دلآوری پا به فرار می‌گذارند.

محل وقوع جنگ هایک، **هایوتسی زور (hayots-dzor)** و اما تپه ای که بل در آنجا کشته شد **گرزمانک (gerzmank)** نامیده می‌شوند. هایک دستور می‌دهد جسد بل را مومیایی نموده به **هارک** برده و در محل مرتفعی بخاک بسپارند تا زنان و فرزندان دشمن مقتول آن را ببینند و پند بگیرند.

افسانه "هایک و بل" با واریانت های مختلف تا زمان حال در بین مردم به حیات خود ادامه می‌دهد. برای نمونه **گارگین سروانزدیان** محقق ارمنی، در کتاب **گروتسی - پروتسی (grots-brots)** شرح زیر را با شنیدن از روستاییان نزدیک کوه **نمروت** تعریف می‌کند. ردیفی از صخره های بلند بالا در حد فاصل بین روستای **داتوان** و **نمروت** دیده می‌شود که از دور در هنگام تاریکی روز به کاروان شترها شباهت دارد. اهالی محل آنرا **شترها** و **شتربانان بل** می‌دانند که پس از کشته شدن بل از ترس به سنگ تبدیل شده اند. بل پادشاهی بت پرست بود، که با سپاهی عظیم برای جنگ با پادشاه ارمنیان به این سرزمین آمده بود. پادشاه ارمنیان او را کشت و به قله نمروت (که کوه آتشفشانی مرتفع است) برد و کوره ای در زمین کند و او را در آنجا سوزاند. سپس آتش به آب تبدیل شده خاکستر بل را به روی زمین می‌آورد تا باد آن را نبرد و آن آب است که با سرازیر شدن از کوه از چشمه ای می‌جوشد و سر چشمه رود **مغراگد** محسوب می‌شود.

افسانه **هایک** و **بل** که در دوران روابط قبیله های نخستین خلق شده است با برخی خطوط مشخص حماسی به حماسه قهرمانی مردمی نزدیکی می جوید. اخلاقیات قهرمانان اصلی با روح عظیمی در آن انعکاس یافته است. هایک و نیز بل عمومیتی عمیق از نظر هنری بشمار می روند. هایک قهرمان عظیم الجثه ای با ظاهری زیبا و از خانواده ای بزرگ است. او در افسانه، زیبا، خوش اندام با موهای مجعد انبوه، چشمان بشاش و سایر خصایص دیگر تجلی می یابد. قهرمانی و آزادیخواهی و ویژگی اصلی وجود او است و استبداد دیگران را بر خود تحمل نمی کند.

بل تصویر متضاد هایک، گستاخ، مغرور و جاه طلب است. بعنوان تجسم واقعی یک مستبد بسیار واضح است که در حین جنگ با هایک، ترس و وحشت بزرگی از خود نشان می دهد. او همیشه با نگهبانان خود احاطه شده و از رویارویی مستقیم در جنگ پرهیز می کند.

آرای زیبا رو و شامیرام

قهرمانان اصلی این افسانه **آرای زیبا روی (Ara-geghetsik)** پادشاه ارمنستان از نسل **هایک و شامیرام (Shamiram)** ملکه سرزمین آشور هستند.

شامیرام ملکه آشور با آگاهی از زیبا یی **آرا** ناشکیبایانه میل به دیدار او دارد. پس از مرگ همسرش **نینوس (Ninos)** سفیرانی را با هدایا و پیشکش های فراوان نزد آرا می فرستد و التماس می کند تا وی به سرزمین آشور رفته با او ازدواج کند.

سفیران چندین بار به رفت و آمد می پردازند ولی آرا اجرای خواهش شامیرام را همیشه رد می کند. از آنجا که شامیرام در حالت دیوانگی شهبانی بسر می برد سپاه عظیمی تدارک دیده نه برای کشتن آرا بلکه برای تصاحب او به ارمنستان لشکر می کشد. او شتابان به دشت آرارات می رسد یعنی جایی که آرا در برابرش قرار می گیرد و جنگ شروع می شود. اگر چه شامیرام به فرماندهان سپاهش دستور داده بود تا آرا را زنده بگیرند لیکن آرا در این جنگ کشته می شود و او را در بین سربازان شجاعانه به خون غلنیده می یابد.

شامیرام دستور می دهد تا جسد آرا را در طبقه فوقانی قصرش بگذارند تا **آرالزها** او را زنده کنند. او که بعلت شدت احساسات شهوانی خود اختلال حواس یافته بود امید داشت تا آرا زنده شود. وقتی که جسد می پوسد، آنرا دفن می کند و یکی از عزیزانش را به لباس آرا در آورده به همه اعلام می دارد که خدایان او را زنده کرده اند. او این کار را برای آرامش سپاه خشمگین ارمنی انجام می دهد که برای انتقامجویی قصد حمله به وی را داشتند. سپس شامیرام با پسندیدن آب و هوا و زیبایی چندین محل در ارمنستان به بنای قصرهای تابستانی می پردازد. شامیرام پس از بازگشت به کشورش با شورش بر علیه خود مواجه می شود و مجبور به فرار به ارمنستان می شود. با رسیدن به ساحل دریاچه **وان** تشنه می شود و می خواهد آب بنوشد در این هنگام شمشیربازان تعقیب کننده طلسم های او یعنی منجوقهایی که دارای خاصیت جادویی بودند، را گرفته به دریا می اندازند و در نتیجه شامیرام تبدیل به سنگ می شود.

خورناتسی با تعریف تمام اینها بصورت افسانه های دنیای ما، در رابطه با حوادث اخیر

حکایتی را تحت عنوان **منجوق های شامیرام در دریا** نوشته است.

این مسئله بسیار جالب توجه است که یکی از واریانت های افسانه ای که هزاران سال پیش با ظاهری شبیه به حکایات خلق شده و در اواخر سده نوزدهم پژوهشگران آنرا از سر زبان ها شنیده و به رشته تحریر در آورده اند. این نیز گواهی برجسته ای برای این امر است که خورناتسی با شنیدن داستان از زبان مردم آن را بطور اصیل نگاشته است.

شخصیت قهرمانان اصلی یعنی آرا و شامیرام، با ظرافت و عمق شگفت انگیزی در این ابداع مردمی بسیار قدیمی ترسیم شده است. نزاکت و شرافت انسانی توسط آرا تجسم می یابد. او شخصیتی صالح بوده هیچیک از قولهای شامیرام او را منحرف نمی سازند و نمی توانند وی را به خیانت نسبت به همسر مورد علاقه اش ترغیب نمایند و او اسلحه بدست برای دفاع از حیثیت خانواده اش پیکار می کند. این حادثه، در واقع مفهومی دیگر در بر دارد که همانا عقیده دفاع از استقلال و حیثیت میهن است. شامیرام شهوات و خصایص غیر اخلاقی مختص به مستبدان را مجسم می سازد. او زندگی شهوانی و بی بند باری را گذرانده، اتباع خود را مورد ایذا و غارت قرار می دهد و به همین علت نیز شورش بر علیه اش روی می دهد.

تیگران و آزداهاک

در اواخر سده هفتم پیش از میلاد حکومت آشور که دائماً سعی در تصرف ارمنستان (در آن زمان، پادشاهی اورارتو یا آراراتیان) و مطیع ساختن آن داشت منقرض می گردد و حکومت دیگری بنام **ماد** وارد عرصه تاریخ می گردد که موجودیش از عمرطولانی برخوردار نمی گردد. پس از چندی ارمنیان و سایر ملل در برابر این حکومت قیام می کنند و آزداهاک پادشاه ماد کشته شده و استبدادش خاتمه می یابد. حماسه **تیگران و آزداهاک** در همین برهه از زمان آفریده شده و برخی رویدادهای قرون بعد را نیز که برای قوم ارمنی اهمیت حیاتی دارند شامل می شود. در حماسه تیگران و آزداهاک به چنان رویدادهایی اشاره می شود که در سده نخست پیش از میلاد در زمان تیگران دوم بوقوع پیوسته اند یعنی زمانی که ارمنستان اقتدار کافی بدست آورده بود. محتوای این حماسه چنین است: آزداهاک پادشاه ازدها گونه ماد ترس زیادی از تیگران پادشاه ارمنستان دارد، بویژه زمانی که آگاهی می یابد کورش شاهزاده پارسی مخالف او با تیگران متحد شده است. بعلت همین ترس و وحشت، آزداهاک یک شب خواب خوفناکی می بیند و هراسناک از خواب بر می خیزد و تمام مشاورانش را صدا می کند تا خوابش را تعبیر کنند. او غمگین و وحشتزده خوابش را تعریف می کند: "در یک کشور ناآشنا کوهی بلند می شد که گویی قله اش پوشیده از برف بود. وقتی که به کوه نگاه می کردم زنی که در قله نشسته بود توجه ام را جلب نمود. او در حال تحمل دردهای زایمان بود. این زن سه فرزند شجاع به دنیا آورد که یکی از آنها در حالیکه سوار بر ازدهای عظیم الجثه بود به قلمرو من حمله کرد". آنگاه آزداهاک با ادامه تعریف خواب، شرح می دهد که چگونه با آن مرد دلیر پیکار می کند و بدست او کشته می شود. مشاورانش با تعبیر خواب او، به پادشاه می گویند خطر تیگران تو را تهدید می کند و باید در مورد او هشیار باشی. برای جلوگیری از خطر به او توصیه می شود تا با **تیگرانوهی** خواهر تیگران ازدواج کرده و با دوستی و خویشاوندی فریبکارانه با او آمد و رفت داشته و در فرصتی مناسب خائنانه تیگران را بکشد. آزداهاک نیز چنین عمل می کند. او با خواهش زیاد تیگرانوهی را به ازدواج خود در می آورد و احترام فراوان نسبت به او قائل می شود ولی در خفا به توطئه چینی مشغول می گردد.

یکبار آزداهاک به تیگرانوهی رجوع کرده و می گوید: "بدان که تیگران با حسادت از همسرش **زاروهی**، سعی در کشتن من دارد، تا زنش به جای تو بر مادها حکومت کرده و در ردیف خدایان قرارگیرد. حال تو یا باید برادرت را دوست داشته باشی و مفتضحانه نابود گردی یا با تشخیص منافع شخصی به من کمک کنی تا به خطری که از جانب برادرت تدارک می شود خاتمه دهم". آزداهاک قصد داشت تیگرانوهی را در صورت عدم همکاری بقتل رساند. ولی زیباروی دوراندیش با علم به این خیانت و توطئه از در ملائمت و دوستی برآمده جواب فریبنده ای می دهد و توسط افراد معتمد تیگران را از مقاصد شوم همسرش مطلع می سازد.

بزودی آزداهاک، تیگران را توسط نامه ای سر مرز دعوت می کند تا در مورد امری مهم صحبت کند. تیگران که ماهیت قضیه را درک کرده بود، دعوت آزداهاک را رد کرده آماده نبرد می گردد. آنها در جنگ با هم مواجه می شوند. تیگران با شکافتن سپاه آزداهاک نیزه اش را در سینه او جای داده و در هنگام عقب کشیدن نصف جگر سفید او را با نیزه بیرون می آورد. آزداهاک کشته شده و جنگ پایان می یابد.

تیگران خواهرش را به **تیگراناکرد** پایتخت ارمنستان می فرستد تا در آنجا زندگی کند اما **آنوش**، اولین زن آزداهاک و فرزندانش را در دامنه های کوه **ماسیس** اسکان می دهد. افرادی که در این حماسه به آزداهاک ازدها گونه تعلق دارند به **ازدهازاده** اشتها دارند که بعدها به عنوان شخصیت‌های حماسه "**آرتاشس و آرتاوازد**" ظاهر می گردند.

در حماسه قدیمی تیگران و آزداهاک مانند هایک و بل دو شخصیت متضاد در برابر هم قرار دارند، که تعمیم واقعیت تاریخی هستند. تیگران قهرمان محبوب بشمار می رود که دارای ظاهر و باطنی آکنده از خصایص خوب و زیبا است، خورناتسی با صحبت در مورد فولکلور مردمی - عاشقی می نویسد: "صورتش رنگین بود و خودش هم زیبا. پدران ما که با باندور آواز می خواندند در مورد آن می گفتند، که او حتی در تمایلات جسمانی نیز مقید و پرهیزگار بوده شخصی عاقل و ناطقی ورزیده و در تمام امور انسانی متبحر بود".

مردم با نفرت از افرادی که سعی در پایمال کردن حقوق وی داشتند در ابداعاتشان به آنها نقشهای منفی می دادند.

آژدهاگ شخصیتی شیطان صفت داشت و دیوها برای وی خدمت می کردند. صرف نظر از شیطان صفتی او، وی نیز مانند **بل** در هنگام احساس خطر هراسناک بوده هیچ یک از خصایص قهرمانی را ندارد و می کوشد دشمنش را توسط خدعه و نیرنگ و روشهای فریبکارانه از بین ببرد.

واهاگن

واهاگن (**Vahagn**) که در دوران بت پرستی بعنوان یک خدا پرستیده می شد در این حماسه بصورت یکی از فرزندان تیگران ظاهر می شود. خورناتسی قطعه ای از آوازهای مردمی-عاشقی را که در مورد واهاگن خوانده می شد نوشته است که تولد وی را تشریح می کند.

”آسمان و زمین آشفته بودند،

دریای سرخ نیز آشفته بود

و نیهای سرخ گون

در دریا آشفته بودند،

از درون نی ها دودی به هوا می رفت،

از دهان آنها ناری بلند می شد

و کودکی زرگون

از قلب آتش می جهید برون.

موهایش آتشین بودند،

ریشش شعله ور بود

و دیده گانش چو خورشید بودند.

خورناتسی سپس ذکر می کند که عاشق ها به همان صورت آواز **واهاگن** را می خواندند که او چگونه با ازدهایان جنگیده و بر آنها پیروزی گردد. دلاوری های موجود در این آواز شبیه دلاوری های هرکول است. بنا به نظر آگاتانگوس مورخ، واهاگن در ارمنستان بصورت خدای شجاعت پرستیده می شد. در فیلولوژی ارمن، واهاگن یا خدای آفتاب است یا خدای غرش و رعد

و برق و بنابراین تصور می شود که تشریح تولد واهگن تجسم شاعرانه پیدایی جرقه یا طلوع آفتاب است.

آنانیا شیراکاتسی (Anania Shirakatsi) دانشمند برجسته ارمنی در سده هفتم در آثار خود حکایتی را که از زمانهای قدیم نقل می شد آورده است: "برخی از ارمنیان باستان گفته اند که واهگن جد ارمنیان، در سرمای زمستان از جد آشوریان یعنی بارشام گاه می دزدد، ما این را در علوم طبیعی (هیئت) معمولاً کهکشانشان می نامیم". از مطلب مذکور توسط شیراکاتسی چنین بر می آید که آوازاها و حکایات اساطیری - حماسی از زمانهای بسیار قدیم در مورد واهگن ابداع شده و سپس به حماسه "تیگران و آژدهاک" پیوسته اند و واهگن تبدیل به فرزند تیگران گردیده مبارزه پدرش را در برابر اژدهایان ادامه داده است و بدین خاطر به **ویشاپاگا^۱** (Vishapakagh) اشتها ر یافته است.

آرتاشس و آرتاوازد

حماسه "آرتاشس و آرتاوازد" (Artashes – Artavazd) احتمالاً در سده های دوم و اول پیش از میلاد خلق شده سپس با وقایع دوران پادشاهی تیرداد اول غنی تر گردیده است. این حماسه در عین جامعیت منحصر بفرد، در واقع ادامه "تیگران و آژدهاک" است. موسس خورناتسی در مورد محتوای حماسه "آرتاشس و آرتاوازد" اطلاعات نسبتاً وسیعی به ما می دهد و نقل قولهای بیشتری به میان می آورد. این حماسه در چنان دورانی خلق شده است که ارمنیان با استبداد روم مبارزه شدید می کرد. این مبارزه در واقع در ابداع غنایی "آرتاشس و آرتاوازد" منعکس گردیده است و خورناتسی دو گواهی پرارزش در این مورد آورده است. او با توصیف اینکه چگونه در زمان غیاب **سمبات (Sumbat)** از ارمنستان، خراجگزاران و باجگیران قیصر روم با سپاهی عظیم به ارمنستان می آیند و پادشاه آرتاشس مجبور به دادن خراج می گردد و اضافه می کند: "متون خطی پارسی و آوازه های سرایندهگان ارمنی در این مورد گواهی می دهند". سپس با ادامه داستان اینکه ارمنیان چگونه سپاه ارسالی قیصر رومیان را که برای تعزیر

^۱ - جمع کننده آژدهایان و نابود کننده آنها، اژدهاکش.

آرتاشس (که از دادن خراج به روم سرباز زده بود) فرستاده شده بود، تارومار می کنند می افزایش: "برای خواندن آواز مربوط به این وقایع، در افسانه ها می گویند که شخصی دومت (Domet) نام آمده بود که خود قیصر دومتیانوس است، اگر چه او بدینجا نیامده ولی فرمان و سپاهش بنام او خوانده می شوند".

در حماسه "آرتاشس و آرتاوازد" نه تنها مبارزات قوم ارمن در برابر دشمنان خارجی عمیقاً انعکاس یافته است بلکه زندگی سیاسی داخلی ارمنستان، حیات ساکنان، اعتقادات و آداب و رسوم نیز بنحو گسترده تشریح شده اند. نه تنها در این اثر بلکه در سایر ابداعات عاشقی - مردمی نیز بدون شک انعکاس مبارزه اجتماعی - طبقاتی وجود دارد چنانکه این امر را ما بعدها در حماسه **ساستوسی داویت** یا **داویت ساسونی** می بینیم ولی مورخان ارمنی توجهشان را به آنها جلب نکرده و آنها را دوباره ننگاشته اند.

پادشاه **ساناتروک** هنگام شکار بطور اتفاقی کشته می شود. **یرواند** به کمک رومیان به تخت پادشاهی دست می یابد. او باطن نسبت به فرزندان ساناتروک همه آنها را به قتل می رساند. فقط آرتاشس کودک جان سالم بدر می برد و دایه اش وی را به منزلگاه چوپانان در حوالی **خوی** فراری می دهد. دایه آرتاشس، قیم او شاهزاده **سمبات** تاجگذار را که مخالف یرواند بود از مخفیگاه وی با خبر می سازد و سمبات به نزد آرتاشس آمده موقتاً بطور مخفیانه پیش چوپانان زندگی می کند. یرواند مستبد زشت روی به تدابیر مختلف متوسل می شود تا آرتاشس را بقتل برساند ولی کوششهایش بی ثمر می ماند.

وقتی که آرتاشس به سن بلوغ می رسد، سمبات با او وارد ارمنستان شده بر علیه یرواند قیام می کند. در هنگام جنگ **آرکوان اژدهازاده** (از نسل آژدهاک) از آرتاشس طرفداری می کند و یرواند که همه از وی روی برتافته بودند شکست خورده و کشته می شود. آرتاشس بر تخت شاهی جلوس نموده پایتخت آرتاشاد را بنا می نهد.

آلانها با سپاهی عظیم بقصد چپاولگری به ارمنستان رخنه می کنند. آرتاشس سپاهش را جمع نموده در برابر آنها قرار می گیرد. جنگ آغاز می شود، آلانها قدری عقب می نشینند و در آتسوی رود **گور** قرار می گیرند. آرتاشس نیز به آنها رسیده در ساحل دیگر رود اتراق می کند. با به اسارت گرفتن فرزند پادشاه آلانها وی را بنزد آرتاشس می آورند و آلانها برای آزادی او

درخواست صلح نموده قول می دهند هیچوقت به ارمنستان تعدی نکنند. آرتاشس درخواست آنها را رد می کند. آنگاه خواهر شاهزاده اسیر یعنی **ساتنیک (Satenik)** به ساحل رودخانه آمده و بطرف سپاه آرتاشس بانگ بر می آورد:

به تو می گویم، ای آرتاشس، مرد دلیر
 که پیروز شدی بر قوم شجاع آلان،
 بیا با سخنان من، دختر زیبا چشم آلانها موافقت کن،
 و تحویل ده آن نوجوان.
 زیرا برای کینه ورزی برآزنده نیست که یلان
 پایان دهنده به زندگی اخلاف پهلوانان،
 و یا اسیر نموده نگاهدارند در ردیف اسراء،
 و میان دو قوم شجاع
 ایجاد نمایند دشمنی جاودان

آرتاشس با شنیدن چنین سخنان عاقلانه و با دیدن باکره زیبا روی، عاشق او می گردد و با خواندن قیم خود سمبات، خواست قلبی اش یعنی ازدواج با دوشیزه، بستن پیمان صلح و آزادی برادر وی را از اسارت به او آشکار می سازد. سمبات نیز این درخواست را می پذیرد و شخصی را برای خواستگاری پیش پادشاه آلانها می فرستد. پادشاه پاسخ زیر را برای آرتاشس می فرستد:

و آرتاشس شجاع از کجا باید دهد
 هزاران هزار و بیورها بیور
 فرزندان یلان برای این باکره
 برای شاهدخت آلانها

پس از دریافت این پاسخ، آرتاشس مطابق آداب و سنن قدیم، ساتنیک را فراری می دهد.

آرتاشس شاه بر اسب سیاه و زیبا سوار گردید،
 و طنابش را از حلقه زربینش در آورد
 و چون عقاب تیز پرواز از رودخانه گذشت،
 و با انداختن طناب زرگون،
 کمر دوشیزه آلان را گرفت،
 و کمر لطیف دوشیزه را به درد آورد
 و با سرعت به نزد سپاهش برد.

آرتاشس و ساتنیک با هم ازدواج می کنند:
 باران طلائی می بارید
 در زمان دامادی آرتاشس،
 مروارید می بارید،
 در زمان عروسی ساتنیک

ولی ازدواج قرین خوشبختی نمی شود. ملکه عاشق آرگاوان ازدها می گردد و با الهام از

آن:

”آرگاوان به احترام آرتاشس ناهاری ترتیب داد،
 و توطئه ای برای او در دالان ازدهایان تدارک دید.

آرتاشس به خشم آمده فرمان نابودی خانواده آرگاوان را می دهد.

حاصل ازدواج آرتاشس و ساتنیک، **آرتاوازد** بود که ازدهازادگان وی را دزدیده به جای او یک دیو قرار می دهند. خود ساتنیک عاشق آرگاوان شاهزاده ازدهازادگان می شود که مقام دوم را پس از پادشاه داشت.

آرتاوازد با بزرگ شدن شخص شجاع و متکبر می گردد. او بر مقام آرگاوان حسادت می ورزد و پدرش را تحریک می نماید تا او را از مقام عزل نموده و خود را به جای او بگمارد. آرتاشس چنین نیز عمل می کند. یکبار آرگاوان به مناسبت آرتاشس خائنه مجلس ناهاری را در قصر ازدهایان تدارک می بیند. در هنگام ناهار فرزندان آرتاشس از توطئه قتل پدرشان توسط آرگاوان مطلع می شوند لذا زد و خوردی در می گیرد و آرتاشس به آرتاشاد برگشته سپاهی را بفرماندهی فرزندش **ماژان** بر ضد آرگاوان می فرستد. وی قصر آرگاوان و عمارات سایر ازدهازادگان را به آتش می کشد. اما آرتاوازد با قانع نشدن از مقام دوم و غصب آن از آرگاوان، شهر نخجوان را نیز اشغال می کند. فرزند آرگاوان می کوشد تا مقاومت کند ولی آرتاوازد پیروز شده ازدهازادگان را هلاک می کند. آرگاوان نیز کشته می شود.

در عین حال در طول این وقایع جنگهایی نیز که بر علیه رومیان روی داده بود، در حماسه "آرتاشس و آرتاوازد" تشریح می شوند. قیم آرتاشس سپهدار **سمبات** بعنوان شخصیت اصلی این جنگها و کسی که تعیین کننده پیروزی ارمنیان در این نبردهاست معمولا ظاهر می گردد. صرف نظر از اینکه آرتاوازد نسبت به موفقیت های سمبات حسادت ورزیده و آهنگ قتل او را می کند، سمبات منافع و حیثیت میهن را از امیال شخصی بالاتر داشته زمانی که وی در برابر لشکرهای دشمن تجاوزگر در شرایط سخت قرار می گرفت، همیشه به کمک آرتاوازد می شتابد.

کارهای عمرانی آرتاشس نیز در حماسه سروده شده اند.

حماسه "آرتاشس و آرتاوازد" با مرگ آرتاشس و به زنجیر کشیده شدن آرتاوازد توسط دلبران پایان می پذیرد. آرتاشس در حین یک لشکرکشی در کشوری بیگانه بیمار می شود و در حالیکه آرزوی دیدار وطن در قلب داشت به کام مرگ می شتابد. واپسین سخنان پرآرزوی او چنین هستند:

آنگاه که نور رفتی

و تمام کشور را با خود بردی

من روی این خرابه ها
برای که پادشاهی کنم.

آرتاشس پسرش را نفرین می کند:

اگر تو سواراسب شده به شکار بروی
از آزاد^۲ بطرف ماسیس
یلان تو را گرفته و ببرند
به آزاد، بسوی ماسیس
آنجا بمانی و روشنایی نبینی.

نفرین پدر کاری می شود. زمانی که آرتاوازد برای شکار به کوه ماسیس می رود، دلیران او را گرفته در یکی از غارهای کوه زندانی می کنند و او در آنجا زنده می ماند. دو سگ وفاوادر آرتاوازد زنجیرهای آهنین را دائماً گاز می گیرند و او سعی می کند از غار خارج شده و به جهان پایان دهد، ولی از صدای چکش آهنگران، بندهای او دوباره محکم می شوند. در این بدیعه سرایی عاشقی-مردمی نیز مانند دیگران، عنصرهای تاریخی و اساطیری بنحو زیبا با هم در ارتباط قرار گرفته اند.

حماسه "آرتاشس و آرتاوازد"، در مقایسه با افسانه ها و حکایات حماسی پیشین از نظر شخصیت ها و رویدادهای خود بلندترین و غنی ترین آنهاست.

بدون شک آنچه که از "تاریخ" خورناتسی برای ما روشن است با کل این حماسه تباینی ندارد، زیرا خورناتسی بیشتر سعی نموده است تا رنگ تاریخی به این حماسه بخشیده اسامی محللهایی را که به عقیده او مترادف با حوادث واقعی بوده اند بکار ببرد.

نقش مثبت این حماسه را آرتاشس و سمبات ایفا می کنند. سمبات که همیشه سازماندهنده پیروزی ها در برابر دشمنان است از بزرگان محسوب شده دارای خصایص و خطوط مثبت است.

^۲ - رود آزاد در ارمنستان .

خورناتسی مطابق حماسه می گوید: "خیلی میل دارم باز هم در مورد سمبات صحبت کنم، زیرا در واقع این افسانه از واقعیت دور نیست، زیرا او به تناسب شجاعتش دارای بدنی عظیم بوده فردی خوش اخلاق و متقی است".

یکی از شخصیت های جالب توجه حماسه، **آرتاوازد** است. حماسه "آرتاشس و آرتاوازد" (و نیز دیگران) دارای ویرایش ها و واریانت های گوناگونی است، در نمونه ای که خورناتسی شنیده است آرتاوازد نقشی منفی دارد. در حالیکه یک نویسنده دیگر سده پنجم یعنی **یزنیک کوغباتسی**، بر اساس واریانت دیگری، آرتاوازد را با ماهیت مثبت معرفی نموده است. **کوغباتسی** می گوید که ارمنیان بت پرست معتقدند دیوها آرتاوازد را دستگیر کرده و به زنجیر کشیده اند ولی او نمرده است و روزی باید آزاد شده و آزادی را برایشان به ارمغان بیاورد.

آثار حماسی عاشقی (غنائی) ارمنی به اندازه کافی با شخصیت های زمان غنی است و از همه برجسته تر این است که زنان نقش های تعیین کننده ای ایفا می کنند و با چنان ویژگی هایی ظاهر می شوند که نتیجه دانایی و شجاعت آنهاست. **ساتنیک** و نیز **تیگرانوهی** در زمره آنها هستند (در "تیگران و آژداهاک") چنانکه خورناتسی تعریف می کند زنان معمولا در حماسه ها زیبارویانی دوراندیش هستند.

تپه های باستانی - تپه های سیلک

نگارنده: بابک

بعد از غارها و زیستگاه های قدیمی، تپه های باستانی مهمترین میراث فرهنگی تاریخی هستند چرا که این تپه ها گنجینه های ارزشمندی در دل خود پنهان نموده اند. برای پی بردن به ارزش این تپه ها یکی از تپه ها را بررسی میکنیم.

این تپه ها که شامل دو تپه (کوتاه شمالی و بلند جنوبی) است در حاشیه جاده فین کاشان قرار دارد. این تپه ها که در دشت حاصلخیز و پر آبی که توسط چشمه فین مشروب میشود موقیت مناسبی برای مهاجران و ساکنان اولیه این دشت جهت کشاورزی و ایجاد دهکده های اولیه فراهم نموده.

با کاوش هایی که در تپه های سیلک صورت گرفت نتایج ذیل حاصل شد :

۱- از همان آغاز استقرار مردم در تپه های شمالی ، آنها استقرار دائم در روستاها را آغاز کردند .

۲- صنعت سفالگری به صورت تدریجی تکامل یافته .

۳- خانه های انان ابتدا با چینه (دیوار گلی) ساخته می شده و بعدها با خشت .

۴- خشت ها ابتدا با دست سپس با قالب ساخته شده اند .

۵- سنت تدفین ابتدا در زیر خانه های محل سکونت ، بعدها در خارج از محل سکونت و در قبرستان ویژه دفن می شدند .

۶- رگه های طبیعی مس را شناخته و استخراج کرده اند .

۷- از گل اخری برای تدفین اجساد استفاده میکردند .

۸- ارتباط اقتصادی و اجتماعی وجود داشته .

منبع: کتاب اشنایی با میراث فرهنگی ، هنرهای سنتی و صنایع دستی نوشته شده توسط ارژنگ ربیعی

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۶۶ تابستان ۱۳۹۵

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.apagaonline.com و www.apagamonthly.4t.com

apaga98@hotmail.com

پست الکترونیکی

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی فولکلور کهن ارمنی / تپه سیلک

ارمنی تقانر ارمنی تهران

انگلیسی حکومت ترور و وحشت - سیاست و کشتار در قسطنطنیه

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوماً بیانگر موضع "آپاگا" نیست.

نشریه در حکم و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۵۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصر پلاک ۱۱۴۸

APAGA

Quarterly

آپاگا

فصلنامه

فصلنامه فرهنگی - اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی
An International Journal of Oriental Studies

واهاگن ازدها افکن

شماره ۶۶ تابستان (شهریور) ۱۳۹۵

No. 66, September 2016